

RAHVUSKULTUUR JA TEISED

Rahvuskultuur ja tema teised. Toimetaja Rein Undusk. Collegium litterarum 22. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2008. 255 lk.

Kogumiku tekstide aluseks on tööpaja, mis toimus 2006. aasta novembris Tartus. Selle taga on pikem eesti kultuuri uusi tõlgendusi otsiv projekt, mille esimene tööpaja peeti Groningenis aprillis 2005 ja kolmas sealsamas novembris 2007, väljundiks kaks kogumikku.¹

Raamatu pealkirjas on viimasel ajal eesti kultuurianalüüsis oluline mõiste *teine* ja keskmes on eesti kultuuri olemus, baltisaksa ja eesti suhted. Teoreetiliseks aluseks on Homi K. Bhabha mõned postkolonialistliku kultuuriuuringe teesid, eeskätt küsimus mimikrist ja hübriidkultuurist ning kultuuri autentsusest.

Artiklid on koondatud viide rühma: mis on eesti kirjandus, rahvuse figuratsioonid aja- ja kultuuriloos, rahvuslikkus teatris ja kujutavas kunstis, rahvuskujundi dialektika kirjandustekstis, ning ekskurss (Kurmo Kõnsa „Sünteesiliste meetodite võimalused kultuuri käsitlemisel”).

Jüri Talvet arutleb artiklis „Mõju ja algupära: Juhan Liivi juhtum” Juhan Liivi üle Euroopa, eriti hispaania luule ja filosoofia taustal. Liiv on tema järgi

¹ Different inputs – same output. Autonomy and independence of the arts under different social-economic conditions: the Estonian case. Ed. by C. Hasselblatt. *Studia Fenno-Ugrica Groningana* 3. Maastricht: Shaker, 2006; The End of Autonomy? *Studies in Estonian Culture*. Ed. by C. Hasselblatt. *Studia Fenno-Ugrica Groningana* 5. Maastricht: Shaker, 2008.

Euroopa esimesi eksistentsiaalsuslütürikuid. Talvet on jätkanud Liivist kirjutamist läbi mitme artikli ja koostanud ka uue Liivi luulevalimiku, nii et nõuaks juba omaette vaatlust, milline on tema Liivi kontseptsioon, mille ta on loonud Tuglase ja Vinkli omade kõrvale.

Piret Viirese „Postmodernistlik mäng ja rahvuslikkus” tegeleb rahvuse dekonstrueerimise teemaga ja toob näiteid rahvuslikkuse käsitlemisest kirjanduses viimasel paarikümnel aastal. Tema kokkuvõttev hüpotees on, et rahvusteema akuutsus on seletatav modernismi ja postmodernismi üheaegse tulekuga eesti kultuuri.

Eneken Laanes vaatab baltisaksa kultuuripärandi rolli ümberhindamist Ene Mihkelsoni „Ahasveeruse unes”, taustaks minategelase segased põlvnemissuhted ehk võõras veri, mis ühtäkki muutub omaks. Kogu romaani keskmes on selle näitamine, kui hämarad on piirid eestlase elus ja ajaloos, kuidas positiivne läheb üle negatiivseks ja „esimene” „teiseks”.

TÜ teatriteaduste magistrandi Riina Oruaasa „Eesti pärimusteater: enese leidmine võõra kaudu” kõneleb eesti pärimusteatri rituaalse ja müütilise substraadi otsingutest. See on varjatud ja ununenud, kuid autentne ja oma ning vastandab ennast postmodernismile ja lääne kultuurile.

Konrad Maier (Hamburgi Ülikool) kirjutab teemal „Rahvuskultuur eesti kunstis? 19. sajandi keskpaigast I maailmasõjani”. Artikli tuumaks on arusaam, et baltisaksa kunstnikud ajasid eriti XIX sajandil oma individuaalset, mitte rahvuslikku asja, sh ka eestlase

kultuurimälus suure rahvuslasena ankurdatud Köler. See võiks äratada vürsked mõtteid eesti kunstiteaduses.

Anneli Saro ja Kristel Papli artikkel „Eesti teater: oma ja võõras” kõneleb sellest, et eesti teater sündis kakskeelsena, võttes aluseks saksa teatri kultuurimudeli. Keskne on minu arvates väga huvitav küsimus, mis tekib teatrilavastuste rahvuskultuurilisel määratlemisel, sest suurem osa Eestis lavastata- vaid näidendeid on tõlked. Autorid jõua- vad arusaamale, et lähtuda tuleb lavastuse autorist, kelleks XX sajandil on peetud lavastajat, varem eeskätt näitlejat. Siin on oluline küsimus kõigi sünteetiliste žanride kultuuripiiritlemi- sest. Näiteks Adolf Šapiro lavastused on endastmõistetavalt eesti teatri väga olu- line osa. Kes on seal autor? Kas läti- vene lavastaja või eesti näitlejad? Või on kultuuripiiri määrajaks hoopis teatri- maja etenduse toimumise kohana?

Nüüd raamatu alguses olevad laie- maid probleeme haaravad artiklid. Üks kese on kolonialismi, postkolonialismi, enesekoloniseerimise probleemid.

Aare Pilve „Sa oled mul teine”: tei- sesusest eesti kultuuri eneseanalüüsis” võtab ette minu idee Noor-Eesti kul- tuuripöördest kui enesekolonisatsioo- nist seda arendades ja sellega polemi- seerides. Pilve idee on, et enesekoloni- seerimine on igasuguse kultuuri sisemi- ne muster ja teiste kultuuride koloni- seerimise eeldus. Et olla teisi kolonisee- riv, peab kultuur esmalt looma enda sees koloniseeriva ja koloniseeritava kihistuse ning nende pingevälja, mis hoiab seda kultuuri kultuurina käigus. Ja peab looma ise oma kultuuri sees teatava universaliseeriva, kultiveeriva, tsiviliseeriva, humaniseeriva loogika ja dünaamika. See meenutab Lotmani ja laiema strukturalistide ideid.

Siin on minu jaoks huvitav idee ja mitu probleemi.

Kõigepealt on koloniseerimise alla pandud kokku liiga palju asju. Selline komadega eraldatud rida meenutab

postmodernistlikke retoorilisi võtteid, kus sõnade füüsilise järgnevuse kaudu liigutakse ühelt mõistelt teisele. Seda harrastasid eriti Paul de Man ja teised ameerika postmodernistid.

Teine küsimus on: mis on seotus ja mis analoogia? Kas kultuuri sees ja kultuuride vahel on tegemist analoogi- liste või omavahel seotud protsessidega? Minu jaoks on need analoogilised, Pilve jaoks seotud.

Ja kolmandaks: minu jaoks on kolo- niseerimine piiritletud olemasolevate, valmis mustrite ülekandena, millele on oma-pitser juba peale löödud. Mitte mustrite loomine, vaid kohandamine teise tarvis. Eeskätt see paneb piiri oma ja võõra vahele.

UTKK teaduri Ulrike Plathi lugu „Euroopa viimased metslased”: eestla- sed saksa koloniaaldiskursis 1770– 1870” on ülevaade baltisaksa koloniaal- diskursuse olemusest, seostest saksa üldise koloniaaldiskursusega ja eestlas- test loodud kuvanditega. Plathi keskne tees on, et saksa koloniaaldiskursus kasutas eestlaste kirjeldamisel pidevalt rahvusvahelise koloniaaldiskursuse kli- šeid. Ta kirjeldab balti koloniaaldiskur- sust tsiviliseeritu ja metslase vastan- duse taustal: eestlane kui põhjamaa neeger või kui troglodüüt. Teisalt kirjel- dab Plath eestlaste eksotiseerimist sel- les diskursuses, milles nad seotakse boreaalse maailmaga, samojeedidega jms. Eestlased on selle mudeli järgi osa ürgsest Euroopa kultuurikihist. See toob sisse kolonialismi teise dimensioo- ni: kolonisaatorite ja põliskultuuride suhted, monoteistlike ja looduskultuuri- de kokkupõrke.

Plathi töö on väärtuslik lisa eesti- keelsele postkoloniaalsele kirjasõnale, sest toob käibesse saksakeelsete kirju- tiste maailma, mida seni on heal juhul vaid mainitud. Ühelt poolt näitab tema artikkel eestlaste kohta käivate mude- lite standardset iseloomu. Teisalt võiks siit alata tee, mis lubaks integreerida eesti kultuuridebattidesse siamaani

üsna irdu olevad mõtteviisid, mida esindavad Uku Masing, Jaan Kaplinski, osalt ka Oskar Loorits. Ja mis haakuvad silmanähtavalt postkoloniaalse mõttestikuga.

Lisaks mõni irdmõte. Ma olen kasutanud topeltkoloniseerimise mõistet, viidates vene ja saksa koloniaalkihtidele eesti kultuuris. Aga Plath osutab ka, et baltisaksa koloniaaldiskursus tekkis saksa koloniaaldiskursuse haruna ja sai baltisaksluse nurgakiviks. See on oluline idee, millest tasub edasi mõelda. Kui baltisaksluse nurgakiviks on koloniaalne mõtteviis, siis võime mõelda sellest, kuidas tuleb varasemale saksa koloniaalkihile peale teine saksa koloniaalkiht ja kujuneb välja saksakeskne topeltkoloniseerimine. Võime vaadata balti koloniaaldiskursust kui mimikrit, suure diskursuse jälgendust ja koopiat ning otsida analoogiaid teiste aastasadu koloniaalmail elanud kolonisaatorite identiteedi-probleemidega. Ja mõelda ka baltisakslastest kui enesekolonisaatoritest.

Ja teiseks, rahvusvaheliselt on topeltkoloniseerimist kasutatud eeskätt feministlikult, vaadates koloniseeritava rahva naist kui topeltkoloniseeritut. Aga andku mulle kõik feministid andeks, väga oluline oleks vaadata ka naist kui kolonisaatorit. Mis eriroll on (balti)saksa naisel kolonisaatorina?

Teise rühma panin eesti kirjanduse piiridega tegelevad lood.

Cornelius Hasselblatt kirjutab pealkirja all „Rahvuskultuuri paradoks ning eesti keele tähtsus”. Tema üks tees on, et rahvuskirjanduse mõiste järele puudub vajadus. Piisab eesti kirjandusest, mida ta määratleb keelekeskselt. Tema teine tees on, et igasugune kultuur on alati hübriid, pole olemas puhtaid kultuure. Iga kultuuri spetsiifilisus seisneb erilises segus, mida teistel kultuuridel niisugusel kujul ei ole. See tõlgendus on täiesti vastuvõetav, aga siiski ainult asja üks pool. Minu arust on uus loogiliselt võimalik kahel kujul: millegi seniolematu

na või uue kombinatsioonina vanadest elementidest. Muidugi jõuame siit vanade strukturalistlike küsimusteni: mis on see uus, mis on kultuuri/kirjanduse algelement jne. Aga selle võimaluse kõrvalejätmine kaotaks originaalsuse seniolematu mõttes üldse ära.

Hasselblatt defineerib eesti rahvuskultuuri loova e e s t i k e e l s e mõtte ja sellest tuleneva tegevuse tulemuste kogumina. Kuidas siduda sellisesse mudelisse mittekeelelised kultuuri-osad? Kui lähtuda sellest, et need on tegevused, siis saame mudeli, milles kultuuri määratletakse keelelise arutluse kaudu. S.t eesti muusika on määratletud tegevusena, mille aluseks on eestikeelne mõte. Ma kardan, et selle loogika kaudu lähevad asjad absurdi.

Liina Lukase artikkel „Balti kirjakultuuri mitmekeelsest loomust” küsib, mis kannab kultuurilist mälu: kas maa, kirjutaja rahvus või keel? Tema järeldus kirjanduse jaoks on, et siinmail kirjutatud eesti- ja saksakeelsed tekstid kuuluvad kokku ja neid tuleb kirjanduse uurimisel ka koos vaadelda. Samas väidab Lukas ise lõpuks, et tegemist pole mitmekultuurilise alaga, vaid ikkagi koloniseeriva ja koloniaalkultuuriga.

Jaan Unduski artikkel „Baltisaksa kirjanduse breviaar: põhilaad, erijooned, esindajad” polnud tööpaja lugu, vaid loeng Helsingi Ülikooli ja Tuglase Seltsi ühises loengusarjas „Eesti suurmehi” („Virolaisia suurmiehiä”). Undusk tõlgendab baltisaksa kirjandusena Vana-Liivimaal kirjutatud kirjandust alates Henriku kroonikast kuni *Umsiedlung*’ini. See on tema järgi põhiliselt saksakeelne kirjandus, millel oli ka oma eesti- ja läti keelne nurgatagune. Keeled märkisid stilistilisi vahekordi: saksakeelne kõrgstiil, eestikeelne madalstiil. Ja baltisaksa kirjandus on Unduski järgi eesti ja läti kirjanduse ühine juur.

Ta kõneleb baltisaksa kirjanduse kõikuvast identiteedist, mis ei suutnud otsustada, kas olla saksa kirjandus või

iseseisev balti kirjandus. Ja nii ongi ta Unduski järgi identsuskirjandus, mille ülesandeks kujunes baltisaksa identsuse pidev taasloomine neis kahes suunas. Selle kõrval ei ole tal jõudu seada endale euroopalikke eesmärke. Siin paistab läbi Unduski teine programmi-line tekst, milles ta kõneleb eesti kirjanduse kahest ülesandest XX sajandil samades terminites ja järeldab, et eesti kirjandusel oli jõudu seada endale euroopastumise eesmärke.

Mul tekib baltisaksa ja eesti kirjanduslike suhete arutlusi jälgides alati mitu küsimust.

Tavakeeles kõneleme baltisaksa kultuurist XIII sajandist peale. Uurijad rõhutavad, et baltisaksa identiteet sündis alles XIX sajandil, paralleelselt eesti identiteediga. Mil moel on baltisaksa kirjandus siis „eesti kirjanduse juur”? Millal saab sellist määratlust kasutada? Võib-olla nii, et see miski, mis oli enne, on eesti ja baltisaksa kirjanduse ühine juur. Aga mis oli enne? Läti Henrik ei tegelnud kindlasti baltisaksa identiteedi loomisega. Keskaja kirjandus pole ülepea rahvusliku identiteedi kirjandus. Ja kas eesti kirjanikud sidusid ennast kuidagi baltisaksa juurega? Või baltisaksa kirjanikud eesti juurega?

Kui baltisaksa kirjanduse roll oli olla identsuskirjandus, siis milline on baltisakslaste kirjutatud eestikeelse kirjanduse roll? Kas see on eesti identsuse loomise kirjandus? Või midagi muud? Kas baltisaksa identiteet on üldse rahvuslik identiteet? Või on ta midagi muud? Maiskondlik identiteet? Siis on eesti rahvuse identiteet ja baltisaksa kultuuri identiteet algusest peale väga erinevad. Ja XIX sajandi keskel toimus paralleelselt kahe identiteedi kujunemine suuresti vastandumise kaudu – seda ei saa minu arust ignoreerida.

Mida tähendab seos maaga, territooriumiga? Kuidas määratleda maiskonna kaudu pagulaskirjandust, mida tehti mujal ja mis ideoloogilistel põhjustel ei pääsenud peaaegu üldse kodumaale?

Kas maiskondlikuks keskmeks võib olla hoopis vaimne koht rahvusliku enesepildi osana?

Ka siia üks lisamõte. Me võime kirjandusest kõnelda kui millestki, mis pole üldse rahvuse ega maaga seotud, vaid ajab oma isiklikku asja, nagu Konrad Maier ütleb kunsti kohta. Eesti kirjanduslugu on seni arvanud, et individualistlik identiteet tuleb alles nooreestlastega. Aga kas peab asja nimelt nii tõlgendama? Oleks huvitav mõelda, mis roll oli Koidula luules isiklikul ja mis roll ühiskondlikul. Hiljem pole probleemi. Realistide ja Anna Haava puhul on isiklikukesksus täiesti olemas. Ka Juhan Liivi suhe isamaasse on vaadeldav individuaalse asja ajamise-na. See oleks siis kirjanduslugu, mis vaataks rahvusromantismi kui peateest kõrvalekallet ja loobuks ideest, et individuaalsus saab määravaks alles nooreestlaste puhul. Mis pole üldse võimalu vaade, sest romantism rahvusvahelises mõttes on ka eeskätt individuaalse geeniusse kunst ja rahvusromantism pigem irdharu.

Muuseas, kaudselt tuleb raamatust välja ka viimasel ajal oluliseks küsimuseks tõusnud tõlgete roll ja funktsioneerimine kultuuris. Just tõlked on pikk ja udune „oma” ja „teise” vaheline üleminekurida, mille ühes otsas on tõlge, mis jääbki eesti kultuuris võõraks, ja teises otsas tõlge, mis saab nii omaks, et hakkab mõjuma oma kultuuriloo osana. Tulemuseks on võõra sõna, võib öelda ka „teise” abil loodud kaitsekiht ümber oma kultuuri.

Lõpuks mõni üldisem mõte. Selles, et alamad kihid matkivad kõrgemaid ja koloniseeritavad osalt kolonisaatoreid ning et eri ühiskonnakihtide suhted on keerukad ja ambivalentssed, pole midagi uut. Postkolonialism on seda käsitlenud eeskätt uutes metafoorides.

Küsimus pole ka selles, kas uurida baltisaksa kirjandust. See vaidlus on minevik. Küsimusi on kaks. Esiteks, kuidas baltisaksa asja väärtustada.

Võime öelda, et uurime enne, alles siis hakkame suhtuma. Muidu hakkab suhtumine meid kaasa vedama ja piirab meie vaatamise suunda. See on raske, aga mitte võimatu, eriti kui keskenduda algul mikroajaloole ja uurida baltisakslasi ja sakslust omaette nähtusena (Ea Jansen).

Teine ja keerukam küsimus on, kuidas kaks erinevat ajalugu kokku panna. Eesti ajalugu on kirjutatud alamkihtide ajaloona, vastanduse ja võitluse kaudu ülemkihtidega. Baltisakslased on selles ajaloos „teised”. Viimasel ajal on pakutud keskseks ideeks ühtsust, koostööd jms. Aga kahjuks on nii, et võitlus ja koostöö välistavad teineteist. Näiteks Ea Janseni jaoks on kummalgi rahval oma idee. Kui ühendada, siis tuleb valida või otsida hoopis kolmas idee, mis on kohandatud valudeta või mõlemale poolele hästi pisikeste valudega. Undusk paistab just seda teed minevat, kui ta vaatleb ajalugu eri rahvaste ja institutsioonide kantud balti autonoomsus-teadvuse kaudu.

Aga nüüd tuleb lisaks veel üks probleem. Eesti ajalugu on alati kirjutatud maast lähtudes: meie oleme siin elanud aastatuhandeid ja sakslased elasid vaid seitsesada aastat. See pole piisav igavi-

ku ees, et saada omaks. Uus kontseptsioon teeb maiskondlikkuse ajaloo põhjaks ja nii võrdsustab need ajalõigud. Olgu nii. Seitsesada aastat on oluliselt pikem aeg, kui suuremas osas maailmas ühe rahva ja maa seostuses pakkuda on.

Aga kui me kõneleme maiskondlikkusest ja toome sisse saksa ja eesti, siis peame tooma ka vene ja rootsi. Siis ei piisa enam viitest sellele, et kuni XIX sajandi lõpuni oli Balti erikord, milles Vene riigil polnud suuremat asja. Siis tuleb hakata palju enam kirjutama baltlaste ja Vene riigi suhetest, eestlaste armastusest keisri vastu, kohalike venelaste rollist. See, mis esialgu paisatab marginaalne, võib ühel hetkel osutuda vägagi oluliseks. Ja siis ei sobi mudelisse enam autonoomiateadvus, sest see pole kindlasti Venemaa ega kohalike venelaste idee. Siis osutub Venemaa uueks vastasmängijaks ja konstrueeritakse lihtsalt uus vastasseis. Mis viib minu arust tagasi vana hea baltisaksa ajalookirjutuseni. Ja selliseks pöördeks ei ole vist keegi ajaloolastest eriti valmis, rahvast rääkimata.

TIIT HENNOSTE